

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Pamięć o przodkach kultywowana była w polskich domach szlacheckich od pokoleń i nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że był to wręcz obowiązek szlachcica ceniącego sobie splendor rodu. Znajomość historii rodziny mogła pomagać zarówno w życiu publicznym, jak i prywatnym. Jednym z elementów kultywowania owej pamięci był oczywiście herb rodowy. Bardzo często bogate rodziny szlacheckie bądź magnackie dla ukazania znaczenia, a nawet majestatu swojego pochodzenia używały połączonych herbów, tworzących tzw. herby złożone. Te natomiast, w zależności od ilości przedstawianych godeł, były komponowane według określonych zasad heraldycznych, prezentując związki pokrewieństwa ich właścicieli. Niemniej od reguł tych istniało wiele odstępstw, a jednym z nich jest układ zaprezentowany w ekslibrisie herbowym z około 1770 roku autorstwa gdańskiego rytownika Matthaëusa Deischa, który przygotował własnościowy znak książkowy dla swego zleceniodawcy – starosty knyszyńskiego i wojewodzica pomorskiego Tomasza Czapskiego (1711-1784).

Ekslibris Czapskiego, jeden z najbardziej rozpoznawalnych znaków książkowych powstałych w Gdańsku w drugiej połowie XVIII stulecia, składa się z dwóch części wykonanych odpowiednio w technice mezzotinty i akwaforty. Pierwsza przedstawia wizerunek starosty, trzymającego książkę na tle wypełnionego regału bibliotecznego. W lewym górnym rogu znajduje się pięciopolowy herb, który został powtórzony ręką rytownika w drugiej części ekslibrisu. Portret wojewodzica naklejany był na stronie kontrtrytułowej lub na wyklejce przedniej okładki książki, zaś motyw heraldyczny o wymiarach 9,4 na 6,8 cm – na wyklejce tylnej okładki woluminu². W centrum części herbowej ekslibrisu znajduje się nieregularny gruszkowaty kartusz, ozdobionym rokokowymi rocaille'ami, akantem, liśćmi palmowymi oraz ornamentem muszlopodobnym. Pięciopółową tarczę rytownik uzupełnił koroną hrabiowską wraz z klejnotem. Na tle pięciu piór pawich w klejnocie ukazał godło Leliwy, a więc półksiężyc wraz z gwiazdą. Całość została wsparta na obłoku, na którym opierają się także dwa lwy, pełniące w tym przypadku funkcję tzw. podwójnego trzymacza³. Analizowane dzieło graficzne wpisywało się w popularny zwyczaj sygnowania księgozbiorów przy pomocy różnych zdobniczych akcesoriów herbowych, takich jak labry, szyszaki, korony, klejnoty, trzymacze czy inskrypcje⁴.

² M. Grońska, *Ekslibrisy – wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992, s. 35.

³ Jak zaznaczył Arkadiusz Wagner, podwójny trzymacz stawał się coraz bardziej popularny wśród arystokracji w osiemnastym stuleciu. Por. A. Wagner, *Ekslibris Ludwika Barona Schimmelpfenniga w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętniki Biblioteki Kórnickiej”, t. 26 (2003), s. 212. Według Ewy Łomnickiej-Żakowskiej, wspomniane lwy mają związek z herbem Poraj, który ma to zwierzę w klejnocie. Por. E. Łomnicka-Żakowska, *Grafika polska XVIII wieku. Rytownicy polscy i w Polsce działający*, Warszawa 2008, s. 45. W naszej ocenie nawiązują one do herbu miasta Gdańska, przy którym również widnieją jako trzymacze.

⁴ K. Podnieńska, *Biblioteki i ekslibrisy bibliotek zakonnych oraz znaki nieherbowe bibliotek prywatnych drugiej połowy wieku XVIII i początku wieku XIX*, [w:] *Ekslibris polski. Między herbem a obrazem*, red. M. Czubińska, K. Podnieńska, Kraków 2016, s. 43.

Znak książkowy Czapskiego zauważany był przez badaczy zajmujących się historią bibliotek i księgozbiorów, jak i samych ekslibrisów, co skrupulatnie odnotowuje Zygmunt Klemensiewicz w *Bibliografii ekslibrisu polskiego*⁵. Zdarzają się nawet opinie, iż dzieło Deischa jest jednym z najlepszych w skali europejskiej⁶. Jego walory artystyczne nie będą jednak przedmiotem analizy, stanowić mogą bowiem osobny temat badawczy. Zaznaczmy, iż w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej i Muzeum Narodowego w Warszawie zachowały się luźne egzemplarze obu części ekslibrisu⁷ (il. 1 i 2).

Przed dalszym omówieniem tematu warto zwrócić uwagę na kwestię terminologiczną, bowiem pojęcie herbu złożonego, a z takim mamy do czynienia w analizowanym ekslibrisie, nie powinno być utożsamiane z herbem łączonym, co zdarza się nawet w fachowej literaturze. Zagadnienie to szczegółowo opisał Paweł Stróżyk, który stwierdził, że herbem złożonym należy nazwać umieszczenie w poszczególnych polach podzielonej tarczy (lub z jej pominięciem) kilku semantycznie niezależnych od siebie godeł herbowych⁸. Szczegółowego wyjaśnienia dokonał również Jakub Rogulski, który zauważył, że herb złożony jest graficzną emanacją właściciela, zawierającą cały szereg informacji dotyczących jego pochodzenia, koligacji czy piastowanych urzędów⁹. Natomiast herby łączone to takie, których elementy składowe tworzą wspólnie znak heraldyczny funkcjonujący na tym samym poziomie semantycznym. Mówiąc prościej jest to herb powstały z trwałego połączenia kilku innych herbów¹⁰. W związku z powyższymi uwagami należy stwierdzić, że część herbowa ekslibrisu stanowiącego przedmiot analizy ma charakter herbu złożonego, bowiem tworzy go pięć odrębnych symboli graficznych odwołujących się do pamięci rodowej.

Problematyka podziałów kartuszy herbowych w kontekście genealogicznym była już przedmiotem badań historyków. Zajmował się nią Jan Konopka, który przedstawił tę tematykę na przykładzie znaku herbowego kanonika przemyskiego Zygmunta Drohojskiego¹¹. Ciekawe konstatacje przedstawili także Ewa Kowalczyk-

⁵ Z. Klemensiewicz, *Bibliografia ekslibrisu polskiego*, Wrocław 1952, s. 4, 12, 15, 39, 55, 84, 97-98. Tematykę herbową ekslibrisu poruszył także piszący te słowa, zob. M. Tomaszewski, *Awanturnik i koneser sztuki. Tomasza Czapskiego żywot i sprawy*, Toruń 2023, s. 282-284.

⁶ K. Podnieśńska, *Exlibris dawny. Ekslibrisy i biblioteki rodowe oraz prywatne*, [w:] *Ekslibris polski...*, s. 25.

⁷ *Katalog online PAN Biblioteki Gdańskiej*, <http://153.19.88.188:8080/search/query?theme=BGPAN> [dostęp: 27.07.2024]. Ponadto można tam znaleźć inne ekslibrisy wykonywane przez Deischa.

⁸ P. Stróżyk, *O potrzebie i możliwościach badań nad herbami złożonymi. Uwagi na przykładzie ikonograficznych źródeł heraldycznych z Wielkopolski*, [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2004, s. 203 i n.

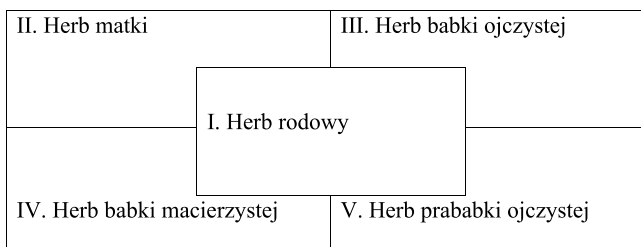
⁹ J. Rogulski, *Treści propagandowe herbu złożonego księcia Szymona Samuela Sanguszki z 1626 roku*, [w:] *Insignia et splendor. Heraldyka w służbie rodów szlacheckich i instytucji Kościoła*, red. W. Drelicharz, Kraków 2011, s. 13.

¹⁰ P. Stróżyk, dz. cyt., s. 203-204.

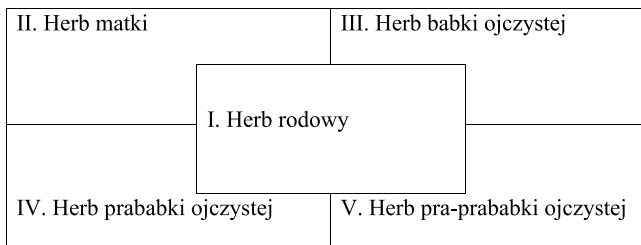
¹¹ J. Konopka, *O polskich herbach złożonych*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 1911 nr 9-10, s. 137.

-Pyrzczuk, analizująca tego rodzaju kompozycje w spuściznie rodu Zamoyskich¹² oraz Rogulski, charakteryzujący treści propagandowe herbu złożonego księcia Szymona Samuela Sanguszki¹³. Badacze potwierdzają, że w praktyce tworzenia takich układów, o czym niżej, zdarzały się odstępstwa od reguł heraldycznych. One to powodują komplikacje w badaniach genealogicznych, dlatego też nietrudno o pomyłkę w ustalaniu przodków posiadaczy herbów złożonych, o ile nie korzysta się równocześnie z innych źródeł, na przykład pisanych. To z kolei może nas skłonić do stwierdzenia, że o ile z zasady są to ciekawe materiały historyczne i heraldyczne, to niekiedy mogą nieprecyzyjnie przedstawić genealogię konkretnej postaci lub nawet całej rodziny bądź rodu.

W celu lepszego zrozumienia dzieła Matthaeusa Deischa przedstawmy najczęstsze metody umieszczania godeł w poszczególnych polach herbów złożonych. Ułatwi to prosty schemat, który przed laty zobrazował Jan Konopka. W centrum znajdował się oczywiście herb rodowy. Natomiast w pozostałych polach znajdowały się godła matki i babki ojczystej, babki macierzystej i prababki ojczystej (Schemat I).

Ten sam autor spotkał się także z nieco inną metodą, różniącą się od poprzedniego wyborem herbów rodzin ze starszych pokoleń w polach IV i V, który także scharakteryzował w swojej publikacji (Schemat II)¹⁴.

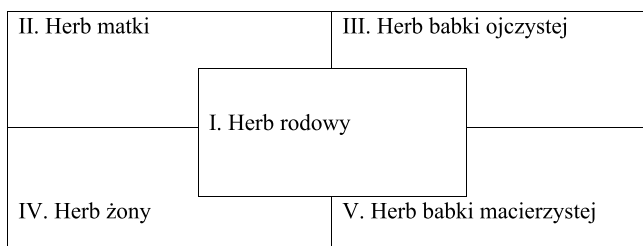

¹² E. Kowalczyk-Pyrzczuk, *Herby złożone Zamoyskich – świadectwo pamięci genealogicznej rodu*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 56 (2008) z. 2, s. 109.

¹³ J. Rogulski, dz. cyt., s. 9-84.

¹⁴ Powyższe schematy oparte są na ustaleniach Jana Konopki zaprezentowanych w podzielonym na części artykule pt. *O polskich herbach złożonych* opublikowanych na łamach „Miesięcznika Heraldycznego” z 1911 r. Przedstawiona uwaga dotyczy numeru 7/8, s. 111.

Nie są to jedyne znane nam układy. Odmienny zaprezentowali Szymon Konarski oraz Kowalczyk-Pyrzczuk, którzy wskazali przykłady pięciopoloowych kompozycji, na których uwidoczniły się nawiązania do pamięci genealogicznej małżonek właścicieli kartuszy herbowych (Schemat III)¹⁵.

Schemat I jest najpowszechniejszym typem układu godeł na tarczy pięciopolowej. Uwzględnia herby pięciu rodzin, czyli rodowy, herby babki oraz prababki ojczystej, a także matki i babki macierzystej – połączone najzaszczytniejszą częścią środkową (zawsze zarezerwowaną dla herbu rodowego). W tym ostatnim aspekcie nie było różnic między znakiem książkowym Czapskiego a zaprezentowanymi powyżej schematami. Nie oznacza to jednak, że Deisch konsekwentnie do nich nawiązywał. Jakkolwiek ukazał herby babki i prababki ojczystej starosty, to ten drugi w niekonwencjonalnym polu, a w ostatnich dwóch umieścił godła, które trudno dopasować do bezpośrednich przodków wojewodzica, o czym szerzej poniżej.

W przeszłości mieliśmy do czynienia z próbami analizy genealogicznej i heraldycznej ekslibrisu Tomasza Czapskiego. O ile trafnie zidentyfikowano godła herbowe mieszczące się w poszczególnych polach tego znaku książkowego, to powiązania rodzinne Czapskich z innymi familiami stanowiły już większy problem badawczy. Zajęła się tym zagadnieniem Katarzyna Podniesińska¹⁶. Autorka odczytała zresztą dokładnie wszystkie elementy ekslibrisu. Herb Leliwa znajduje się pośrodku. Natomiast nad nią umiejscowiono Kolczyk oraz Poraj. Z kolei w dolnej części widnieje Wieniawa i *Virgo Violata*. Nie pokusiła się jednak do przypisania tych herbów do poszczególnych rodzin, zaznaczając, że jest to dość problematyczne¹⁷. To stwierdzenie rzeczywiście potwierdza się przy dokładniejszej analizie. Więcej o kontekście genealogicznym analizowanego znaku książkowego pisze Łomnicka-Żakowska, która poza opisem wizualnym podjęła się próby przybliżenia rodzinnych związków Czapskich, między innymi nawiązała – w przypadku starosty błędnie – do związków z Konopackimi. Ponadto trafnie zauważyła, że w ekslibrisie nie występuje herb

¹⁵ S. Konarski, *O polskich herbach złożonych. Przyczynek do artykułu P. Jana Konopki*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R.11 (1932) nr 2, s. 36; Tenże, *Błędne źródła do genealogii rodzin na nagrobkach katedry łomżyńskiej*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 11 (1932) nr 7-8, s. 146-150; E. Kowalczyk-Pyrzczuk, dz. cyt., s. 112.

¹⁶ K. Podniesińska, dz. cyt., s. 25.

¹⁷ Tamże, s. 45.

Trach, którym pieczętowała się rodzina matki właściciela – Konstancji z Gnińskich¹⁸. Przy okazji nasuwa się także pytanie, czy prezentowany herb złożony został wymyślony przez samego wojewodźca, czy być może skopiował go z nieznanego nam dzisiaj motywu heraldycznego, na przykład należącego do kogoś ze swojej rodziny? Niestety, literatura przedmiotu nie przynosi odpowiedzi na tak zadane pytanie. Co więcej, kompozycja nie przypomina innych wielopolowych układów, związanych z rodziną Czapskich herbu Leliwa, w tym i bezpośrednio z Tomaszem. Mamy tu na myśli plaketę wotywną z Kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Chełmnie¹⁹ czy puszki na komunikanty z Rywałdu Szlacheckiego²⁰.

MATTHAEUS DEISCH I TOMASZ CZAPSKI, CZYLI TWÓRCA I WŁAŚCICIEL EKSLIBRISU

Przejdźmy do informacji natury ogólnej odnoszących się tak do twórcy, jak i właściciela analizowanego ekslibrisu. Autorem był Matthaeus Deisch (1724-1789), rytownik wywodzący się z Augsburga. To właśnie z rodzinnego miasta wyniósł umiejętność posługiwania się mezzotintą, czyli tzw. „sztuką czarną”. Po raz pierwszy przybył do Gdańska w 1744 roku. Miał już wtedy możliwość wykonywania dzieł dla mieszkającej nad Motławą polskiej i litewskiej arystokracji. Na stałe osiadł w tym mieście w 1749 roku. Zamieszkał i pracował przy Żabim Kruku (Poggenp-fuhl). Deisch był wziętym rytownikiem, o czym świadczą nie tylko usługi świadczone zamożnej szlachcie bądź magnaterii, ale także prace wykonywane dla bogatego patrycjatu Gdańska²¹. Z licznych dzieł, które po sobie pozostawił, najbardziej cenione były portrety. Według Hanny Widackiej, wpływ na to miało stosowanie przez niego techniki mezzotinty, którą lepiej opanował niż umiejętność pracy nad miedziorytem lub akwafortą.

Twórczość Deischa oparta była przede wszystkim na wzorach obcych. Znane są jedynie dwa przypadki, kiedy rytownik posłużył się swoimi rysunkami, a były nimi wizerunki niemieckiego kartografa Matthäusa Seuttera i właśnie Tomasza Czapskie-

¹⁸ E. Łomnicka-Żakowska, dz. cyt., s. 45.

¹⁹ K. Krupska, *Modlitwa w srebrze zakłętą. Siedemnaście- i osiemnastowieczne wota z Ziemi Chełmińskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 61 (2013) z. 1, s. 20-21; Taż, *Nowożytnie złotnictwo wotywnie na ziemi chełmińskiej*, praca doktorska, napisana i obroniona na UMK w Toruniu pod kierunkiem dr. hab. Ryszarda Mączyńskiego w 2015 roku, s. 54 i 346. Za zwrócenie uwagi na wotum oraz herby zamieszczone na tym dziele serdecznie dziękuję Autorce.

²⁰ M.F. Woźniak, *Złotnictwo sakralne Prus Królewskich. Studium typologiczno- morfologiczne*, t. 2: *Ilustracje*, Toruń 2012, s. 84.

²¹ F. Schwarz, *Matthäus Deisch*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Bd. 23 (1924), s. 55-56; H. Widacka, *Grafika portretowa Mateusza Deischa*, „Rocznik Gdański”, t. 48 (1988) z. 2, s. 7-59. Deisch przyjmował zlecenia na przykład od Hieronima Floriana Radziwiłła, męża Magdaleny Czapskiej, siostry Tomasza.

go²². Tworzył nie tylko prace portretowe, ale również dzieła z zakresu pejzażu oraz heraldyki. W latach 1766-1767 wydał dwa herbarze zawierające ponad 50 plansz z herbami oraz monogramami przedstawicieli władz Gdańska²³. Z racji stosowanej przez niego techniki mezzotinty, nie miał w mieście dużej konkurencji. Widacka stwierdziła nawet, że wraz z śmiercią Deischa zakończyło się gdańskie rytownictwo epoki przedrozbiorowej²⁴.

Właścicielem ekslibrisu, którego dotyczy artykuł, był owiany złą sławą Tomasz Czapski (1711-1784), syn Piotra Jana (1685-1736), wojewody pomorskiego, i wspomnianej Konstancji z Gnińskich (zm. 1757). Był najstarszym z siedmiorga rodzeństwa. Miał trzech braci – Pawła Tadeusza (1721-1783?), generała majora wojsk polskich, Antoniego (1727-1785?), komornika ziemskiego krakowskiego i Jana Wita (1737-1758), starostę sobowidzkiego, a także trzy siostry – Teresę, Rozalię Ewę (1715/20-1769), kolejno żonę Adama Tadeusza Chodkiewicza i Jakuba Czapskiego, oraz Magdalenę (1724-1763), żonę Hieronima Floriana Radziwiłła²⁵. Zapewne problemy zdrowotne, o których wspominała matka rodzeństwa, doprowadziły do jej przedwczesnej śmierci Teresy²⁶. Wszyscy należeli do bogatszej linii bąkowskiej Czapskich i właśnie genealogia tej gałęzi rodziny stanowi główną oś, wokół której toczyć się będą nasze rozważania²⁷ (il. 3).

Tomasz Czapski dwukrotnie wchodził w związki małżeńskie. Z pierwszą żoną Marią z domu również Czapską (1723-1774), poślubioną w 1742 roku, doczekał się liczego potomstwa. Miał bowiem, według Iwony Dackiej-Górzyńskiej, dwanaścioro dzieci²⁸.

²² H. Widacka, dz. cyt., s. 23-24.

²³ Szczypior J., *Deisch Matthaeus, rytownik*, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DEISCH_MATTHAEUS,_rytownik [dostęp 10.08.2025]

²⁴ H. Widacka, dz. cyt., s. 24.

²⁵ A. Mańkowski, *Czapski Tomasz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. gł. W. Konopczyński, t. 4, Wrocław-Kraków 1938, s. 195; W. Odyniec, *Czapski Tomasz*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1: *A-F*, Gdańsk 1992, s. 259. W kwestii reputacji Tomasza Czapskiego zob. F. Karpiński, *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, oprac. R. Sobol, Warszawa 1987, s. 82; J. Tazbir, *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa 1999, s. 166.

²⁶ List K. Czapskiej do P.J. Czapskiego, [b.m.] 4 VI 1736 r., Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk [dalej: BPTPN], sygn. 1548, s. 41. Biorąc pod uwagę akta sądowe i gospodarcze Czapskich, w których Teresa pojawiała się przed pozostałymi siostrami, możemy uznać ją starszą od Rozalii Ewy i Magdaleny. Por. Akta miasta Skarszew, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 520/11, k. 132. Za zwrócenie uwagi na przytoczoną dokumentację bardzo dziękuję profesorowi Wiesławowi Nowosadowi. Teresę wzmiankuje również M. Bär, *Der Adel und der adelige Grundbesitz in Polnisch-Preussen zur Zeit der preussischen Besitzergreifung. Nach Auszügen aus den Vasallenlisten und Grundbüchern*, Leipzig 1911, s. 144-145.

²⁷ W Prusach Królewskich od XVII wieku uwidoczniły się trzy linie rodowe Czapskich. Poza linią na Bąkowie, linia smętowska oraz protestancka linia swarozżyńska. Na temat wcześniejszych losów rodziny zob. K. Mikulski, *Najstarsze dzieje Czapskich herbu Leliwa (Ze studiów nad genealogią szlachty pomorskiej)*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów Polski i Europy*, red. K. Wajda i inni, Toruń 1993, s. 353-364.

²⁸ I.M. Dacka-Górzyńska, *O nieznanym dzieciach magnaterii polskiej w świetle parafialnych metryk zmarłych kościoła św. Krzyża*, „Przegląd Historyczny”, t. 102 (2011) z. 3, s. 481-482.

Jednak tylko dwie córki dożyły okresu dorosłego, a były to Urszula (1748-1782) oraz Konstancja (1750-1791) – kolejne żony Stanisława Małachowskiego, marszałka Sejmu Czteroletniego. Nie mamy natomiast żadnych informacji, które mogłyby wskazywać, że posiadał potomstwo z drugą żoną Julianną de Kaëpsy (de Berke)²⁹. Biorąc pod uwagę wiek starosty w chwili zawarcia tego związku (ponad 60 lat), możemy założyć, że nie doczekał się z niego dziecka.

W przeciwieństwie do wielu swoich krewnych Czapski nie zrobił kariery publicznej, choć miał sposobność, by takową osiągnąć, dzięki staraniom matki Konstancji³⁰. Pełniąc urząd starosty knyszyńskiego, przebywał głównie na obszarze Podlasia. Jednak w wyniku konfliktu z wojewodą krakowskim Janem Klemensem Branickim oraz miejscową ludnością, opuścił tamtejsze dobra i przeniósł się wraz z żoną do Gdańska³¹. Najprawdopodobniej miało to miejsce w 1749 roku, w konsekwencji przegranego procesu z Branickim przed trybunałem w Lublinie. Nad Motławą wojewodzie posiadał co najmniej dwie reprezentacyjne kamienice oraz dworek w pobliskim Wrzeszczu (Langfuhr). W Gdańsku rozwijał swoje zainteresowania kulturą oraz sztuką. Po I rozbiórce Rzeczypospolitej i utracie starostw dzierżawionych w Prusach Królewskich, postanowił w 1774 roku przenieść się do Warszawy, gdzie zmarł w 1784 roku³².

Zainteresowania kolekcjonerskie spowodowały, że Tomasz Czapski zgromadził nad Motławą pokaźny zbiór obrazów, numizmatów oraz księgozbiór³³ (il. 4). Nie

²⁹ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 280. W źródłach metrykalnych z 1782 r. pojawia się natomiast inne nazwisko drugiej żony Czapskiego – de Berke. Adnotacja zawarta w księdze ślubów sugeruje, że starosta pojął za żonę wdowę. Por. Archiwum Domu i Parafii pw. Świętego Krzyża w Warszawie, Libri Copulatorum, sygn. 8, s. 178.

³⁰ List K. Czapskiej do A.J. Sułkowskiego, Knyszyn 12 XI 1736 r., BPTPN, sygn. 1547, s. 47; A. Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695-1738*, Kraków 2013, s. 176. Piotr Jan i Jan Ansgary Czapski utrzymywali z dworem Augusta II dobre relacje, o czym świadczą również nadanie im Orderów Orła Białego w 1732 r. Por. *Od Augusta Mocnego do Augusta III. Doniesienia z Warszawy Andrzeja Cichońskiego z lat 1732-1734*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2016, s. 114.

³¹ Tomasz Czapski toczył zaciekle spór o starostwo knyszyńskie z hetmanem wielkim koronnym i wojewodą krakowskim Janem Klemensem Branickim oraz pozostawał w konflikcie z mieszkańcami starostwa i innych pobliskich dóbr. Na wspierającą syna Konstancję Czapską nałożono kary finansowe przez trybunał w Lublinie w 1749 roku. Sporo ciekawych informacji na ten temat można przeczytać z dokumentacji sądowej Stanisława Małachowskiego, który był kolejno mężem dwóch córek starosty: Urszuli oraz Konstancji (po rozwodzie z Dominikiem Radziwiłłem). Por. Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej, 2. Archiwalia różnej proveniencji, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 327, s. 1-28; Wyrok w sprawie pomiędzy Stanisławem Małachowskim a Izabelą Branicką, sierpień 1788 r.

³² *Gazeta Warszawska* 1784 nr 25, s. 1.

³³ Por. M. Tomaszewski, *Awanturnik i koneser sztuki...*, s. 242-263. Szerzej o zbiorach starosty knyszyńskiego zob. T. Dachtera, *Tomasz Czapski. Mecenas, pasja czy przypadek?*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski”, t. 38 (1997) z. 3, s. 48-53; K. Ajewski, *Zbiory numizmatyczne Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasieńskich w Warszawie. Przyczynek do kolekcjonerstwa Czapskich, Krasieńskich i Konstatego Świdnickiego*, „Wiadomości Numizmatyczne” 2002 z. 1 (173), s. 15-50;

należy się więc dziwić, że nawiązał wówczas współpracę ze znanym i cenionym rytownikiem. Efektem wspomnianego aliansu był ekslibris, który powstał około 1770 roku³⁴. Ten natomiast ozdobił jego zbiory książkowe, na które składały się publikacje z zakresu historii, podróży, filozofii, religii czy prawa³⁵. Książnica wojewodzica stanowiła później podwalinę Biblioteki Ordynacji Krasieńskich w Warszawie, która została zniszczona przez Niemców w czasie II wojny światowej.

STARSZE POKOLENIA I RODOWE KONEKSJE CZAPSKICH

Przejdźmy do problematyki genealogicznej Czapskich herbu Leliwa. Do niedawna podstawowym źródłem wiedzy o historii rodziny były herbarze, z których – jak stwierdził Krzysztof Mikulski – najcenniejsze informacje zawierają dzieła Jana Karola Dachnowskiego i Kaspra Niesieckiego. Autorzy późniejszych tego typu wydawnictw bowiem błędnie ukazywali związki pokrewieństwa niektórych przedstawicieli Leliwitów. Pomyłki dotyczyły na przykład Piotra Jana, ojca Tomasza, wojewody pomorskiego myłonego z Piotrem Aleksandrem, kasztelanem chełmińskim. Nie oznacza to jednak, że te prace należy w jakikolwiek sposób wykluczać z badań nad dziejami Czapskich. Stanowią one nadal cenne źródło. Niestety, nawet w wiarygodnych herbarzach nie znajdziemy wielu informacji dotyczących pochodzenia tej rodziny. Jednak ostatnie badania Mikulskiego, ale także Jerzego Dygdały uporządkowały w dużym stopniu drzewo genealogiczne Czapskich, poprawiając oraz uzupełniając wiadomości na temat wielu jej przedstawicieli³⁶.

Tarczę sercową na kartuszu ekslibrisu herbowego Tomasza Czapskiego zajmuje oczywiście **Leliwa**, którą pieczętowała się jego rodzina. Deisch przedstawił godło tego herbu na tle cienkich poziomych kresek; szrafirunek ten oznacza niebieski kolor pola. W polskiej literaturze historycznej znajdziemy sporo informacji na temat herbu Leliwa, dlatego też ograniczmy się w tym miejscu do kilku podstawowych informacji i to tylko w kontekście rodziny właściciela znaku książkowego. Jak zaznacza Karol Górski, a za nim inni badacze, na obszarze Pomorza motywy gwiazd i półksiężyca

Tenże, *Kolekcjonerstwo starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego. U źródeł Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 36 (2004), s. 9-21; Tenże, *Zbiory artystyczne Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasieńskich w Warszawie*, Warszawa 2004, s. 25-33; M. Tomaszewski, *Die Bücher-, Münzen-, Skulpturen- und Gemäldesammlungen von Tomasz Czapski (1711-1784)*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien”, Bd. 9 (2018), s. 151-163.

³⁴ Z. Klemensiewicz, dz. cyt., s. 106; A. Ryszkiewicz, *Polski ekslibris czasów oświecenia*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 38 (1976) nr 4, s. 302; H. Widacka, dz. cyt., s. 22.

³⁵ Opisanie kamienicy pierwszej..., BPTPN, sygn. 1548, s. 42-43.

³⁶ K. Mikulski, dz. cyt., s. 353-364. J. Dygdała, *Podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski – budowa pozycji społecznej i prestiżu nowego magnata w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 70 (2005) z. 1, s. 27-52.

w herbach występowały niezwykle często³⁷. Historyczne przekazy wiążą przodków starosty z rycerzami ze Smołąga, a dokładnie z uczestnikami wojny trzynastoletniej (1454-1466) – Mikołajem i jego synem Gotszalkiem. Smołąscy byli właścicielami takich osad, jak Gotszalkowice, Czaple (obecnie Czaple Wielkie) czy Czapelki w dawnym powiecie świeckim. Natomiast wspomniany Gotszalk w 1440 roku posiadał pieczęć, na której widnieje herb bardzo podobny, jeśli nie identyczny, do Leliwy. Możemy na podstawie powyższych ustaleń powiązać obie wymienione rodziny.

Autorzy herbarzy w swoich wywodach często nawiązywali do legend herbowych. Stanowią one istotny element kulturowy, mogący pomóc w zrozumieniu symboliki, jaką niesie pieczętowanie się danym godłem. Przytoczmy zatem mniej znaną powiastkę, której autorem jest krewny Tomasza, kasztelan elbląski Józef Czapski (1722-1765) – wiążący dzieje swoich przodków, jak i samej Leliwy ze sławnym Arminiuszem, wodzem germańskich Cherusków. Ma to oczywiście pokrótce zobrazować nam ogromne przywiązanie przedstawicieli tej rodziny do herbu, który uważany był przez nich za niezwykle zaszczytny:

*W liczbie Przeświętych Herbów Leliwa zostaje,
 Który ci światłość z siebie niewygasną daje.
 ARMINIUSZ KRÓL RENU początkiem Leliwy,
 Z którego Narod Polski wiek liczy szczęśliwy.
 DOM CZAPSKICH tym się Herbem szczyści sprawiedliwie,
 Bo zawsze świeci POLSZCZE szczerze i życzliwie.³⁸*

Deisch umieszczając w tarczy sercowej (pole nr I) Leliwę, zachował wywód właściciela ekslibrisu, bowiem Tomasz Czapski dziedziczył herb po swoich przodkach w linii męskiej. Tak też „otrzymał” go bezpośrednio po swoim ojcu Piotrze Janie, wojewodzie pomorskim i kawalerze Orderu Orła Białego³⁹.

O ile umieszczenie Leliwy w centralnym miejscu jest jak najbardziej zrozumiałe, to sporo kłopotu sprawiają pozostałe godła w znaku książkowym. Zaczynijmy od góry. Otóż prawa strona heraldyczna (pole II) we wszystkich trzech przedstawionych

³⁷ K. Górski, *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej*, Poznań 1993, s. 348; W. Dworzaczek, *Lelwicy Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV-XV*, Warszawa 1971, s. 45-48; K. Mikulski, dz. cyt., s. 358.

³⁸ Przytoczony fragment pochodzi ze starodruku zatytułowanego *Ulżenie żalów oyczyzny przez nieśmiertelność cnoty y zastug Jaśnie Wielmożnego śp. Józefa Czapskiego, kasztelana elbląskiego, Orła Białego Kawalera* [b.m. i b.d.], odnalezione w Archiwum Szczanieckich z Nawry, Archiwum Państwowe w Toruniu, sygn. 490, s. 126 i n.

³⁹ *Urządnicy Prus Królewskich XV- XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, Wrocław 1990, s. 137. Stanisław Achremczyk podaje, że Piotr Jan Czapski zmarł w 1737 r. Jest to błędna data, którą weryfikują inne źródła z epoki. Por. S. Achremczyk, *Czapski Jan Piotr* [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1: *A-F*, Gdańsk 1992, s. 254-255. W biogramie omyłkowo zamieniono kolejność imion wojewody pomorskiego.

schematach zarezerwowana była dla herbów matek. Powinno zatem w tym miejscu zostać umieszczone godło herbu **Trach**, ponieważ Konstancja Czapska wywodziła się z rodziny Gnińskich, pieczętującej się tym herbem. Jednak nie spotykamy w polu II „smoka złotego w koronie na głowie, w polu błękitnym”⁴⁰. Dziwi to tym bardziej, że to właśnie Konstancja wniosła do rodziny starostwo knyszyńskie, którego posiadaczem dumnie tytułował się przez lata jej najstarszy syn⁴¹. Wiadomo również, że wojewodzica łączyły dobre relacje z matką, chociaż na skutek jego porywczego charakteru często wystawione były na próbę.

Dlaczego więc Deisch postanowił pominąć herb Trach, a zamiast niego przedstawił Kolczyk: „w polu czerwonym dzwono kołowe górne, srebrne, z dwoma szprychami i piastą uszczerbioną od dołu”? Z pewnością nie była to pomyłka artysty, ale celowe działanie, zwłaszcza, że oba godła bardzo się od siebie różniły⁴². By odpowiedzieć na to pytanie, musimy zobaczyć jakie rodziny związane z Czapskimi pieczętowały się Kolczykiem. Biorąc pod uwagę wszystkie rodzinne koneksje możemy przyjąć, że byli to Konarscy: „którzy tu w Prusiech osiedli starożytnych”⁴³. Problem jednak tkwi w tym, że cofamy się aż do pradziada starosty, kiedy to podkomorzy malborski Mirosław Konarski: „Jedną starszą [córkę Helenę] dał za Piotra Czapskiego [1603-1667] herbu Leliwa do Bęnkowa”⁴⁴. Informację Dachnowskiego potwierdzają zachowane źródła, uściślające dokładną datę zawarcia małżeństwa, które miało miejsce 6 października 1638 roku⁴⁵. Związek ten niewątpliwie sprzyjał wtedy wzmocnieniu pozycji Czapskich, ponieważ Konarscy, wywodzący się ze średniej szlachty, otrzymywali właśnie znaczące urzędy, również senatorskie, co pozwala zaliczyć ich do ówczesnej elity Prus Królewskich⁴⁶. Można nawet uznać, iż przewyż-

⁴⁰ Ród Gnińskich „posługiwał się” herbem Trach z niebieską i srebrną tynkturą. Por. E. v. Żernicki-Szeliga, *Die polnischen Stammwappen. Ihre Geschichte und ihre Sagen*, Hamburg 1904, s. 178.

⁴¹ K. Chłapowski, *Starostowie niegradowi w Koronie 1565- 1795 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2017, s. 307; por. *Actores Illustrissima Isabella de Principibus Poniatowskie Branicka olim Jllustrissimi Joannis Clementis Branicki [...] Citati JJ. MM. Stanislaus Malachowski [...] & Constantia de Czapskie [...]*, [1786] i przypis 30.

⁴² Znane są różne warianty herbu Kolczyk, dotyczące między innymi barw tarcz. W tym przypadku rytownik wybrał czerwień, o czym świadczy szrafowanie.

⁴³ J.K. Dachnowski, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, oprac. Z. Pentek, Kórnik 1995, s. 90.

⁴⁴ Tamże, s. 94 i 141; W. Nowosad, *Konopacy herbu Odwaga – dzieje pomorskiej rodziny senatorskiej w XV- XVIII wieku. Studium genealogiczno-majątkowe*, Warszawa 2014, s. 146.

⁴⁵ Józef Szaniawski – spuścizna, Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 55, s. 1. Helenę Czapską oraz jej siostrę Teofilę Borzejowską wspomina w swoim testamencie Mirosław Konarski, który zapisał im w szkatułach 12 000 zł we złocie, zob. Testament Mirosława Konarskiego, podkomorzego malborskiego, Gdańsk 16 I 1656, 13 i 20 X 1657, [w:] *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, oprac. i wyd. J. Kowalkowski i W. Nowosad, Warszawa 2013, s. 250-253.

⁴⁶ J. Dygdała, K. Mikulski, *Zmiany w elicie władzy Prus Królewskich w XV-XVIII wieku (czynniki awansu, trwania i upadku)*, [w:] *Szlachta i ziemiaństwo na Pomorzu w dobie nowożytniej XVI- XVIII wieku (przemiany struktur wewnętrznych)*, red. J. Dygdała, Toruń 1993, s. 6.

szali statusem przodków wojewodzica, zarówno pod względem majątkowym, jak i politycznym.

Przyjrzyjmy się pozostałym częściom herbowego kartusza. Po lewej heraldycznej (pole nr III) Deisch umieścił herb **Poraj** – pięciopłatkową srebrną różę. To godło przybyło w czasach średniowiecza z terytorium Czech do Polski i posługiwało się nim wiele rodzin, również tych zamieszkujących Pomorze. We wszystkich trzech przedstawionych schematach lewa górna strona heraldyczna jest rezerwowana dla herbów należących do babek ojczystych. Wskazane godło ma bez wątpienia związek z małżeństwem dziada Tomasza Czapskiego, a dokładnie z Sebastianem Czapskim (ok. 1637-1699) [młodszym], kasztelanem chełmińskim i uczestnikiem wojny polsko-szwedzkiej z lat 1655-1660. O karierze politycznej lub wojskowej Sebastiana można powiedzieć nieco więcej, o jego życiu prywatnym czy rodzinnym już nie⁴⁷. Wiadomo jednak, że wszedł w związek małżeński z Magdaleną (Katarzyną) Wilczyńską. Według Teodora Żychlińskiego bowiem: „Sebastian Czapski, będąc jeszcze chorążym chełmińskim, zaślubił w r. 1681 Magdalenę Wilczyńską herbu Poraj, córkę Jana i Zofii z Wrzącej Sokołowskiej [...]”⁴⁸. Miał z nią liczne potomstwo – w tym najmłodszego syna Piotra Jana, późniejszego wojewodę pomorskiego⁴⁹. W kontekście tego związku zauważmy, że Sebastian poślubił przedstawicielkę rodziny mniej majątnej od Czapskich. *Notabene* związał się z osobą, której rodzina nie wywodziła się z Prus Królewskich, ale z Kujaw i wschodniej Wielkopolski⁵⁰. Nie wdając się w dalsze szczegóły uznajmy, że Poraj jako drugi herb po Leliwie został umieszczony zgodnie z praktyką heraldyczną.

HISTORYCZNE KONEKSJE CZY DODAWANY SPLENDOR?

Przejdźmy teraz do kolejnych pól na ekslibrisie Tomasza Czapskiego, znajdujących się w dolnej jego części i stanowiących problem przy odtwarzaniu genealogii jego rodziny. Po prawej heraldycznej (pole nr IV), według stosowanych niegdyś schematów I i II, powinniśmy mieć do czynienia z herbem babki macierzystej lub ewentualnie prababki ojczystej starosty. Biorąc pod uwagę pierwszą z wymienionych

⁴⁷ Por. A. Mańkowski, *Czapski Sebastian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. gł. W. Kopczyński, t. 4, Kraków 1938, s. 193-194; S. Achremczyk, *Czapski Sebastian*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1: *A-F*, Gdańsk 1992, s. 258-259.

⁴⁸ T. Żychliński, *Złota Księga Szlachty Polskiej*, t. 11, Poznań 1889, s. 54.

⁴⁹ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. 3, Lipsk 1839, s. 180; S.K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. 1, Warszawa 1859, s. 117; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa 1905, s. 361; A. Boniecki, dz. cyt., t. 3, Warszawa 1900, s. 276.

⁵⁰ Więcej informacji na temat stanu posiadania Wilczyńskich można znaleźć w księgach grodzkich i ziemskich gnieźnieńskich i kaliskich, zob. *Teki Dworzaczka*, Biblioteka Kórnicka PAN, http://teki.bkpan.poznan.pl/index_regesty.html [7. 04. 2025 r.]

opcji, byłyby to Marianna Szydłowska, żona Władysława Gnińskiego, zmarłego w 1686 roku, a po jego śmierci małżonka Remigiana Ludwika Bystrama, a następnie Piotra Aleksandra Czapskiego⁵¹. Wiadomo, że rodzina Szydłowskiej pieczętowała się Lubiczem: „w polu błękitnym srebrna podkowa z dwoma krzyżami”, który zdecydowanie różnił się od tego zaprezentowanego na znaku książkowym⁵². Natomiast druga opcja powiązana z upamiętnieniem prababki ojczystej – skłaniałaby nas do stwierdzenia, że w tym miejscu powinien pojawić się znajdujący się już w polu II Kolczyk, herb rodziny wspomnianej Heleny Konarskiej, żony Piotra Czapskiego⁵³.

W polu IV widnieje natomiast wizerunek byczej bądź bawolej głowy. W polskich herbarzach szlacheckich możemy znaleźć sporą ilość tego rodzaju wyobrażeń – dla przykładu zwróćmy uwagę na herby Pomian czy Wieniawa wraz z ich odmianami. Biorąc pod uwagę szrafirenek, rytownik przedstawił byczą głowę na tarczy w kolorze złotym.

Dlaczego Tomasz Czapski postanowił umieścić herb Pomian czy Wieniawa w swoim znaku książkowym? Z pewnością oba herby nie mają związków zarówno z pokoleniem pra-pra-pradziada starosty, to jest Juliusza Czapskiego i jego żony Heleny Wierzbowskiej herbu Dołęga⁵⁴, jak i ich potomków – pra-pradziada Sebastiana [starszego] (ok. 1564-ok. 1624), małżonka Małgorzaty von Felden z Zakrzewa⁵⁵, której rodzinny herb opisuje Dachnowski jako „trzy gałązki zielone [...] w polu czerwonym”⁵⁶ oraz wspomnianego pradziada Piotra, który poślubił Helenę Konarską⁵⁷. Żadna z powyższych familii nie miała w herbie godła, które mogło przypominać Pomian czy Wieniawę. Analogiczną sytuację obserwujemy w przypadku przodków Marii Czapskiej⁵⁸. Wydaje się również mało prawdopodobne, aby woje-

⁵¹ K. Niesiecki, dz. cyt., t. 8 (1841), s. 643; A. Boniecki, dz. cyt., t. 3 (1900), s. 276-277. O Mariannie Szydłowskiej wspominają ostatnio: B. Popiołek, U. Kicińska, *Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich – okrucy biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 65 (2017) z. 1, s. 21; U. Kicińska, *W tym osieroconym stanie. Pozycja wdowcy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII do połowy XVIII wieku)*, Kraków 2020, s. 175.

⁵² K. Niesiecki, t. 8 (1841), s. 642-644.

⁵³ Według schematu III w tym miejscu znalazłby się herb żony Tomasza Czapskiego, Marii z domu Czapskiej, czyli oczywiście Leliwa.

⁵⁴ J. Dachnowski, dz. cyt., s. 141; K. Niesiecki, dz. cyt., t. 3 (1839), s. 173; S. Uruski, dz. cyt., t. 2 (1905), s. 361.

⁵⁵ J. Dachnowski, dz. cyt., s. 141; K. Niesiecki, dz. cyt., t. 3 (1839), s. 173; S. Uruski, dz. cyt., t. 2 (1905), s. 361.

⁵⁶ J.K. Dachnowski, dz. cyt., s. 16-17.

⁵⁷ J. Dachnowski, dz. cyt., s. 141; K. Niesiecki, dz. cyt., t. 3 (1839), s. 173; S. Uruski, dz. cyt., t. 2 (1905), s. 361.

⁵⁸ Maria Czapska była córką bogatego i wpływowego Jana Ansgarego Czapskiego, wojewody chełmińskiego i podskarbiego wielkiego koronnego, kuzyna w drugim stopniu Tomasza Czapskiego oraz wdową po Antonim Potockim. W osiemnastowiecznych pokoleniach Czapskich można znaleźć aż cztery przypadki małżeństw krewniaczych, co wiązało się między innymi, a może przede wszystkim, ze staraniem o zachowanie rodowych dóbr czy majątku. Por. J. Dygdała, K. Mikulski, dz. cyt., s. 27.

wodziec chciał upamiętnić w ten sposób rodziny Bagniewskich lub Pawłowskich, mających w herbie Wieniawę, które powiązały się w przeszłości z jego dalszymi krewnymi. Z pewnością nie ma to także związku z drugą żoną zleceniodawcy ekslibrisu. W chwili powstania znaku książkowego był on bowiem nadal w pierwszym małżeństwie z Marią, która zmarła w Warszawie w 1774 roku⁵⁹.

Skoro powyższe ustalenia wykluczają dawne związki rodzinne, należy przyjrzeć się powiązaniom rodziny Czapskich z królem Stanisławem Leszczyńskim. Otóż Tomasza, jak i jego rodziców Piotra Jana i Konstancję łączyły z monarchą koneksje polityczne oraz więzi przyjacielskie, ten natomiast pieczętował się właśnie Wieniawą: „w polu złotym żubrza głowa czarna z kołem złotym w nozdrzach”. Piotr Jan towarzyszył królowi polskiemu, gdy ów był oblegany w Gdańsku przez wojska rosyjskie, wspierające wtedy Augusta III Wettyna, następnie przebywał w jego otoczeniu w Królewcu. Co więcej, to właśnie Konstancja, proponowała „Piaśtowi” wspólną ucieczkę z oblężonego miasta. Miała ona podawać się wtedy za małżonkę monarchy⁶⁰. Wspomniana pomoc nie była bezinteresowna, ponieważ wojewoda pomorski wraz z żoną pobierali pewne sumy pieniędzy za lojalność wobec stronnictwa francuskiego⁶¹. Natomiast Tomasz był odpowiedzialny za przewiezienie listów do Marii Leszczyńskiej, gdy opuścił Prusy Książęce pod koniec 1734 roku⁶². Monarcha cenił Konstancję, czego dowodzą zaproszenia do odwiedzenia „wód zdrowotnych”⁶³. Za jej synem jednak nie przepadał. Zdarzyło się nawet, że nazywał go impertynentem⁶⁴. Czapskiemu jednak to nie przeszkadzało. Zdawał sobie sprawę, że Wieniawa był znanym herbem nie tylko w Rzeczypospolitej, ale także w północno-wschodniej Francji⁶⁵. Należy więc wnioskować, że pomimo braku potwierdzonych źródłowo rodzinnych koneksji z Leszczyńskim, chciał w ten sposób powiązać się z byłym monarchą. Dodawało to mu i jego najbliższemu splendoru – szczególnie w Gdańsku.

Ostatnie pole (nr V) również jest problematyczne, ponieważ w tym miejscu powinno znajdować się, według schematu I lub II, nawiązanie do prababki lub pra-prababki ojczystej. W przypadku Tomasza Czapskiego były to wspomniane już Helena Konarska lub Małgorzata von Felden Zakrzewska. Jednak zamiast ich rodowych herbów niespodziewanie pojawia się poważana w Prusach Królewskich

⁵⁹ „Gazeta Warszawska”, 1774 nr 50, s. [1].

⁶⁰ S. Leszczyński, *Opis ucieczki z Gdańska do Kwidzyna*, oprac. E. Cieślak, Olsztyn 1988, s. 6; P. Boyé, *La cour polonaise de Lunéville (1737-1766)*, Nancy 1926, s. 161.

⁶¹ Etat des Polonais ausquels il a s'é destine des Pensions, 13.08.1735 r., Archives diplomatiques du Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, La Courneuve, CP Pologne, signature 224, s. 401; E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994, s. 160-162.

⁶² *Dziennik podróży Tomasza Czapskiego*, Muzeum Narodowe w Krakowie. Biblioteka książek Czartoryskich, rkps 46, s. 3.

⁶³ List T. Czapskiego do matki, Paryż, b.m., b.d., BPTPN, sygn. 1548, s. 25.

⁶⁴ List S. Leszczyńskiego do J. Hulin'a, Lunéville 31.10.1737 r., [w:] *Lettres inédites du Roi Stanislas duc de Lorraine et de Bar a Jacques Hulin, son minister encour de France (1733-1766)*, ed. P. Boyé, Nancy 1920, s. 69-71.

⁶⁵ A. Ryszkiewicz, dz. cyt., s. 307.

Virgo Violata: „Panna rozczesana, w szacie białej złotą koronę na głowie mając, we dwie trąbie oraz trąbi, a ta panna w polu szkarłatnym”⁶⁶.

Dlaczego herb *Virgo Violata* umieścił Deisch na ekslibrisie Czapskiego? By odpowiedzieć na to pytanie, musimy zwrócić uwagę na to, które rodziny posługiwały się godłem z wizerunkiem „Panny rozczesanej”. W przypadku rodów pruskich byli to Dąbrowscy z Dąbrówki pod Grudziądzem. Ich dzieje omawia w swoim herbarzu Dachnowski, który zwraca uwagę, że osiedlili się w ziemi chełmińskiej oraz związani byli ze starostwem radzyńskim – zresztą jak sam wojewodzie. Nie wspomina jednak o jakimkolwiek związku tej rodziny z Czapskimi⁶⁷.

Poszerzoną historię Dąbrowskich przedstawił Seweryn Uruski. W jego herbarzu znajdziemy informacje, że rodzina ta wywodziła się od Leliwczyków, dziedziców Smoląga (podobnie jak Czapscy). Leliwczycy nabywali stopniowo różne majątki na Pomorzu, wśród których znalazł się Hutten (stąd też Czapscy byli zapisywani później jako von Huttenowie) oraz Damerau (Dąbrówka). Jak zaznacza Uruski, wraz z biegiem lat Dąbrowscy rozradzali się i zaczęli się zapisywać według swoich włości, a mianowicie z Wojanowa i Czapli⁶⁸. Dla wyjaśnienia tej kwestii należy koniecznie przytoczyć ostatnie ustalenia Wiesława Nowosada, który uporządkował, poprawił i uzupełnił odpowiednie informacje autorów herbarzy. Otóż rodzin Dąbrowskich w Prusach Królewskich było kilka i miało to związek z kilkoma miejscowymi osadami o nazwach Dąbrowa czy Dąbrówka. Dwie ze wspomnianych rodzin osiągnęły znaczną pozycję na terenie Pomorza. Jedna posługiwała się herbem *Virgo Violata*, a więc takim, który znajduje się na ekslibrisie Czapskiego. Natomiast druga posługiwała się Leliwą, a wywodziła się z Wojanowa koło Gdańska⁶⁹.

Dąbrowskich, którzy mieli w herbie *Virgo Violata* nie jest łatwo dopasować do genealogii przodków Tomasza Czapskiego, przynajmniej mając na względzie pokolenia ojca, dziadka czy pradziadka. Ta sama sytuacja powtarza się w przypadku przodków matki starosty. Dla wyjaśnienia tej zagadki należy cofnąć się do późnego średniowiecza, kiedy to na obszarze Pomorza aktywnie działała rodzina Dąbrowskich herbu „Panna rozczesana”. Bartosz Drzewiecki zauważył, że herb, którym się posługiwali, był właściwie nieznany na obszarze Korony – w przeciwieństwie do wschodniej części państwa Zakonu Krzyżackiego (rodziny von Potritten, von Schwitten czy von Eysack). Dąbrowscy byli prawdopodobnie etnicznymi Prusakami i posiadali dobra ziemskie jeszcze w okresie krzyżackim⁷⁰. To mogło być dla starosty

⁶⁶ J.K. Dachnowski, dz. cyt., s. 12. Według schematu III w tym miejscu znalazłby się herb babki macierzystej Tomasza Czapskiego, Marianny Szydłowskiej, czyli Lubicz.

⁶⁷ Tamże, s. 12-13.

⁶⁸ S. Uruski, dz. cyt., t. 3, Warszawa 1906, s. 86. Por. K. Mikulski, dz. cyt., s. 355.

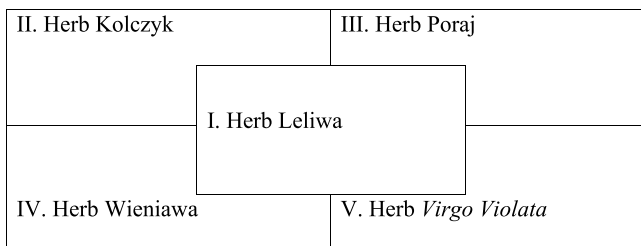
⁶⁹ W. Nowosad, *Dąbrowscy z Wojanowa herbu Leliwa (Wojanowscy) w XV-XVII wieku w Prusach Królewskich*, [w:] *Genealogia, prozopografia i dzieje społeczeństw na historycznych obszarach Pomorza w okresie przedindustrialnym (od średniowiecza po wiek XIX)*, red. S. Kościelak, S. Szybowski, T. Rembalski, Gdańsk 2020, s. 77-78.

⁷⁰ B. Drzewiecki, *Szlachta województwa chełmińskiego w latach 1454-1772. Mobilność społeczna i terytorialna*, Warszawa 2014, s. 37, 48 i 60.

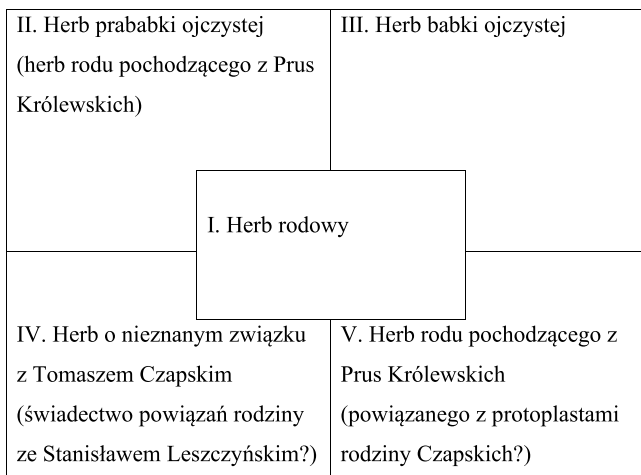
ważne, bowiem uważał siebie za obywatela Prus Królewskich, a kwestia indygenatu pruskiego związana z tym faktem, była dla niego, jak i pozostałych Czapskich jedną ze spraw fundamentalnych. Jeżeli zatem nawiązywał *Virgo Violata* do samych początków swojej rodziny, to – według jego ewentualnego zamysłu – łączyły ją związki z Dąbrowskimi teoż herbu.

UKŁAD CZĘŚCI HERBOWEJ EKSLIBRISU. WNIOSKI

Przejdźmy do ogólnej charakterystyki części herbowej ekslibrisu Tomasza Czapskiego. Możemy stwierdzić, że przedstawiony tam herb złożony zawiera następujące elementy:

O ile identyfikacja poszczególnych herbów nie przynosi większych problemów, to przypisanie ich do konkretnych przodków starosty już tak. Biorąc pod uwagę wszystkie dotychczasowe konstatacje, znak książkowy wykonany przez Mattheausa Deischa miałyby następujący i bardzo nietypowy układ związków lub domniemanych powiązań rodzinnych:

Analiza genealogiczno-heraldyczna ekslibrisu herbowego Tomasza Czapskiego przynosi kilka konkluzji. Pierwsza z nich dotyczy sfery znajomości przodków przez zamawiającego znak książkowy starostę. Wątpliwe jest, by Matthaeus Deisch omyłkowo przedstawił godła herbowe na kartuszu. Był bowiem cenionym i doświadczonym rytownikiem, który wykonywał wiele zleceń dla gdańskiego patrycjatu bądź polsko-litewskiej magnaterii. Z tego chociażby powodu należy wykluczyć odpowiedzialność twórcy za „zamieszanie” na ekslibrisie. Nie ulega wątpliwości, że zaprezentowane przez tego artystę herby różniły się od tych, które powinny znaleźć się, według stosowanych prawideł heraldyki, w pięciu polach ekslibrisu herbowego. W błąd musiał wprowadzić Deischa sam Czapski, który najprawdopodobniej celowo konfabulował historię swojej rodziny. Prawdopodobnie miało to związek z tym, iż cenił sobie pokrewieństwo z rodami pochodzącymi z Prus Królewskich, co skutkowało umieszczeniem ich herbów na zaprezentowanej kompozycji. Rozwiązaniem wątpliwym, ale nie niemożliwym jest to, że zleceniodawca nie znał historii rodziny bądź nie posiadał podstawowej wiedzy o swych przodkach. W obu przypadkach nie bez znaczenia byłyby także jego skłonności do mitomaństwa, czemu wielokrotnie dawał wyraz⁷¹. Ekslibris herbowy stanowił bowiem bardzo dobrą możliwość, aby pokazać, że wojewodzie ma powiązania z rodzinami zasłużonymi i możnymi, a nawet monarszymi, co dodawało splendoru jemu samemu i jego najbliższym.

Herby ukazane przez Matthaeusa Deischa na analizowanym ekslibrisie mogą wprowadzić w błąd osoby, które chciałyby na tej podstawie uporządkować genealogię rodziny Czapskich, przynajmniej tę najbliższą zleceniodawcy znaku książkowego. Motyw heraldyczny ekslibrisu nie przypomina także układem innych kompozycji herbowych na obiektach należących do Tomasza Czapskiego i jego żony Marii. Jednak z pewnością ma wiele walorów, które mogą stanowić obiekt zainteresowania historyków, historyków sztuki, genealogów itd.

Niewątpliwie w dalszym ciągu potrzebne są badania nad polskimi herbami szlacheckimi, zwłaszcza te studia, które będą dotyczyć złożonych układów herbowych – mających zarówno przybliżyć historię ich posiadaczy, jak i ukazać splendor rodów magnackich. W tym kontekście ekslibrisy herbowe mogą również stanowić ciekawy temat badawczy dla genealogów czy heraldyków, zwłaszcza, że tego typu przedstawienia przekazują wiele informacji o pamięci genealogicznej odpowiednich rodów. Dla podkreślenia istoty tych dociekań wskazane jest powtórzenie tezy Pawła Stróżyka, który zauważył, że obecny stan badań nad tego typu źródłami jest niezadowolający, zarówno ze względu na heurystyczny materiał, jak i na brak refleksji teoretycznej⁷².

⁷¹ Jednym z licznych przykładów zmyślenia nieprawdziwych historii przez Tomasza Czapskiego jest dziennik jego autorstwa z okresu podróży do Francji, którą odbył w latach 1734-1738. Por. M. Tomaszewski, *Dziennik Tomasza Czapskiego jako źródło do dziejów podróży edukacyjnych w XVIII wieku*, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 255-269.

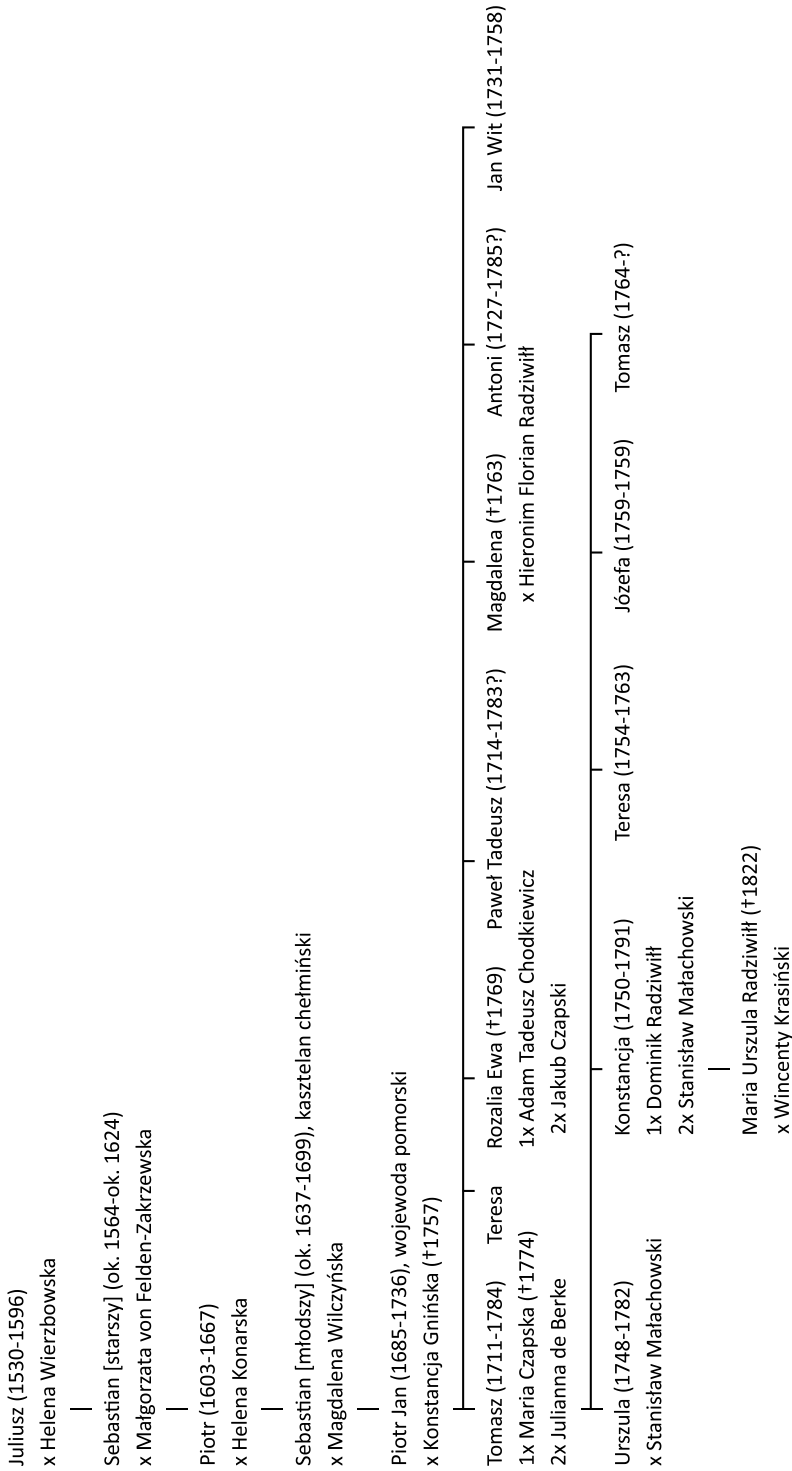
⁷² P. Stróżyk, dz. cyt., s. 202.

1. Matthaeus Deisch, Ekslibris Tomasza Czapskiego, część I, mezzotinta, ok. 1770 roku
 (PAN Biblioteka Gdańska, sygn. E.321)

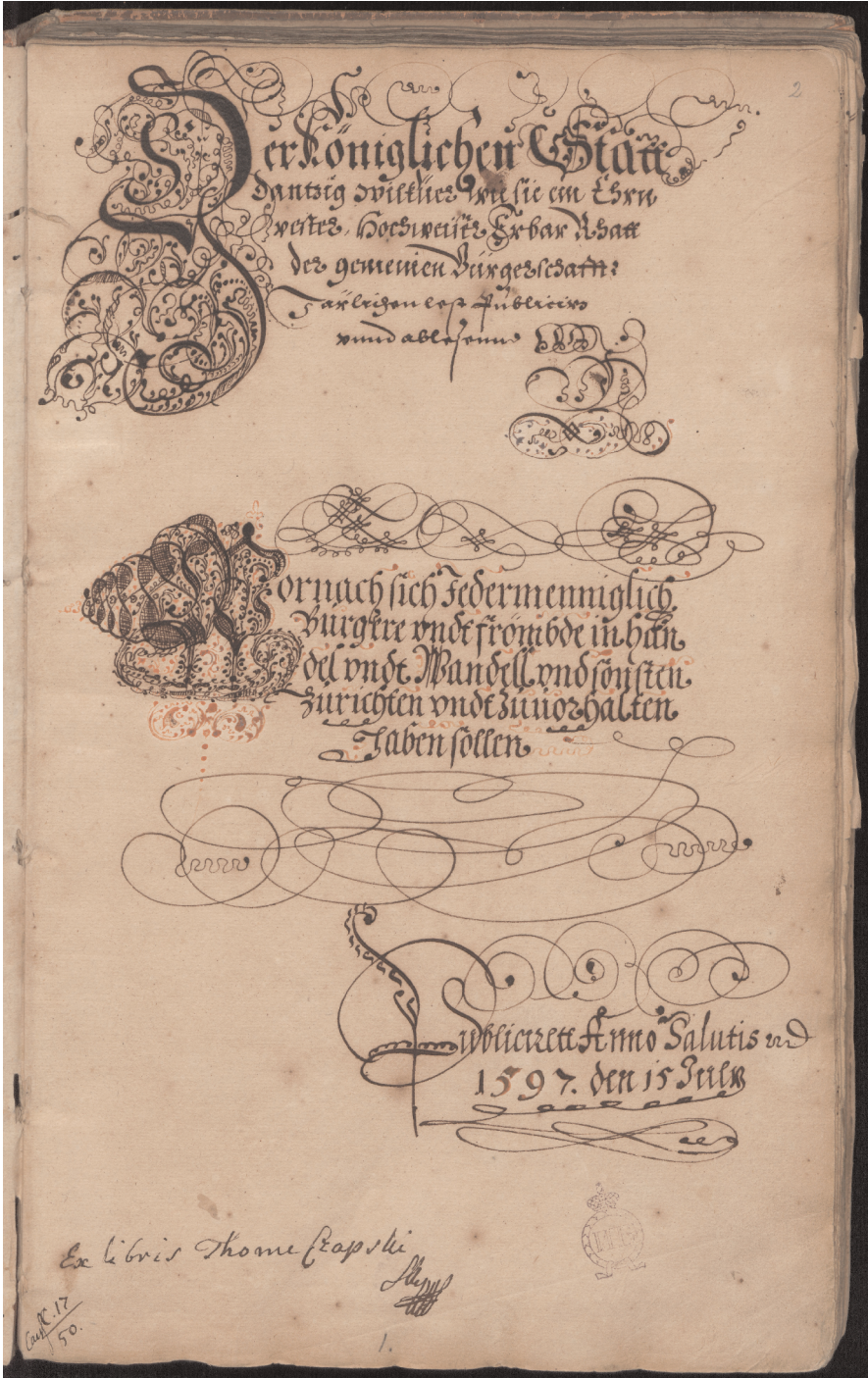

2. Matthaeus Deisch, Ekslibris Tomasza Czapskiego, część II, mezzotinta, ok. 1770 roku
(Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. Gr. Pol. 6130)

Tablica nie uwzględnia rodzeństwa przodków i potomków rodzeństwa Tomasza Czapskiego oraz jego nieznanymi z imienia dzieci.

3. Tablica genealogiczna najbliższej rodziny Tomasza Czapskiego

4. Wilkierz miasta Gdańska z kolekcji Tomasza Czapskiego, koniec XVI wieku
 (Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. rkps. 3162/III, k. 1)

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Archiwum Domu i Parafii pw. Świętego Krzyża w Warszawie: Libri Copulatorum, sygn. 8.
 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej, 2. Archiwalia różnej proveniencji, sygn. 327.
 Archiwum Państwowe w Gdańsku: Akta miasta Skarszew, sygn. 520/11.
 Archiwum Państwowe w Poznaniu: Józef Szaniawski – spuścizna, sygn. 55.
 Archiwum Państwowe w Toruniu: Archiwum Szczanieckich z Nawry, sygn. 490.
 Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk: Dokumenty dotyczące rodziny Czapskich, sygn. 1547 i 1548.
 Archives diplomatiques du Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, La Courneuve: CP Pologne, signature 224.
 Muzeum Narodowe w Krakowie. Biblioteka książąt Czartoryskich: *Dziennik podróży Tomasza Czapskiego*, rkps 46.
 „Gazeta Warszawska” 1774 nr 50 i 1784 nr 25.
 Jan Karol Dachnowski, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, oprac. Z. Pentek, Kórnik 1995.
 Franciszek Karpiński, *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, oprac. R. Sobol, Warszawa 1987.
 Stanisław Leszczyński, *Opis ucieczki z Gdańska do Kwidzyna*, oprac. E. Cieślak, Olsztyn 1988.
Lettres inédites du Roi Stanislas duc de Lorraine et de Bar a Jacques Hulín, son ministre encour de France (1733-1766), ed. P. Boyé, Nancy 1920.
Od Augusta Mocnego do Augusta III. Doniesienia z Warszawy Andrzeja Cichockiego z lat 1732-1734, wyd. J. Dydała, Warszawa 2016.
Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku, oprac. i wyd. J. Kowalkowski i W. Nowosad, Warszawa 2013.

OPRACOWANIA

- Achremczyk S., *Czapski Jan Piotr* [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1: A-F, Gdańsk 1992, s. 254-255.
 Achremczyk S., *Czapski Sebastian*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1: A-F, Gdańsk 1992, s. 258-259.
 Ajewski K., *Kolekcjonerstwo starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego. U źródeł Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 36 (2004), s. 9-21.
 Ajewski K., *Zbiory artystyczne Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasieńskich w Warszawie*, Warszawa 2004.
 Ajewski K., *Zbiory numizmatyczne Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasieńskich w Warszawie. Przyczynek do kolekcjonerstwa Czapskich, Krasieńskich i Konstantego Świdnickiego*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 2002 z. 1 (173), s. 15-50.
 Bär M., *Der Adel und der adelige Grundbesitz in Polnisch- Preussen zur Zeit der preussischen Besitzergreifung: nach Auszügen aus den Vasallenlisten und Grundbüchern*, Leipzig 1911.
 Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 3, Warszawa 1900.
 Boyé P., *La cour polonaise de Lunéville (1737-1766)*, Nancy 1926.
 Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565- 1795 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2017.
 Cieślak E., *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994.
 Dachtera T., *Tomasz Czapski. Mecenas, pasja czy przypadek?*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski”, t. 38 (1997) z. 3, s. 48-53.
 Dacka-Górzyńska I., *O nieznanym dzieciach magnaterii polskiej w świetle parafialnych metryk zmarłych kościoła św. Krzyża*, „Przegląd Historyczny”, t. 102 (2011) z. 3, s. 459-482.

- Drzewiecki B., *Szlachta województwa chełmińskiego w latach 1454 - 1772. Mobilność społeczna i terytorialna*, Warszawa 2014.
- Dworczaczek W., *Lelewici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV-XV*, Warszawa 1971.
- Dydała D., *Podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski – budowa pozycji społecznej i prestiżu nowego magnata w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 70 (2005) z. 1, s. 27-52.
- Dydała J., Mikulski K., *Zmiany w elicie władzy Prus Królewskich w XV- XVIII wieku (czynniki awansu, trwania i upadku)*, [w:] *Szlachta i ziemiaństwo na Pomorzu w dobie nowożytnej XVI-XVIII wieku (przemiany struktur wewnętrznych)*, red. J. Dydała, Toruń 1993, s. 7-29.
- Górski K., *Pomorze w dobie wojny trzydziestoletniej*, Poznań 1993.
- Grońska M., *Ekzlibrisy – wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992.
- Kicińska U., *W tym osieroconym stanie. Pozycja wdowy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII do połowy XVIII wieku)*, Kraków 2020.
- Klemensiewicz Z., *Bibliografia ekslibrisu polskiego*, Wrocław 1952.
- Konarski S., *Błędne źródła do genealogii rodzin na nagrobkach katedry łomżyńskiej*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 11 (1932) nr 7-8, s. 146-150.
- Konarski S., *O polskich herbach złożonych. Przyczynek do artykułu P. Jana Konopki*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 11 (1932) nr 2, s. 35-37.
- Konopka J., *O polskich herbach złożonych*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 1911 nr 9-10, s. 134-137.
- Kossakowski S.K., *Monografie historyczno- genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. 1, Warszawa 1859.
- Kowalczyk-Pyrzuck E., *Herby złożone Zamoyskich- świadectwo pamięci genealogicznej rodu*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 56 (2008) z. 2, s. 109-127.
- Krupska K., *Modlitwa w srebrze zaklęta. Siedemnasto- i osiemnastowieczne wota z Ziemi Chełmińskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 61 (2013) z. 1, s. 15-26.
- Krupska K., *Nowożytne złotnictwo wotywno na ziemi chełmińskiej*, praca doktorska, napisana i obroniona na UMK w Toruniu pod kierunkiem dr. hab. Ryszarda Mączyńskiego w 2015 roku.
- Łomnicka-Żakowska E., *Grafika polska XVIII w. Rytownicy polscy i w Polsce działający*, Warszawa 2008.
- Mańkowski A., *Czapski Sebastian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. gł. W. Konopczyński, t. 4, Kraków 1938, s. 193-194.
- Mańkowski A., *Czapski Tomasz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. gł. W. Konopczyński, t. 4, Wrocław-Kraków 1938, s. 195.
- Mikulski K., *Najstarsze dzieje Czapskich herbu Leliwa (Ze studiów nad genealogią szlachty pomorskiej)*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem: studia z dziejów Polski i Europy*, red. K. Wajda i inni, Toruń 1993, s. 353-364.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, t.3 i t. 6, Lipsk 1839 i 1841.
- Nowosad W., *Dąbrowscy z Wojanowa herbu Leliwa (Wojanowscy) w XV- XVII wieku w Prusach Królewskich*, [w:] *Genealogia, prozopografia i dzieje społeczeństw na historycznych obszarach Pomorza w okresie przedindustrialnym (od średniowiecza po wiek XIX)*, red. S. Kościelak, S. Szybkowski, T. Rembalski, Gdańsk 2020, s. 77-106.
- Nowosad W., *Konopacy herbu Odwaga – dzieje pomorskiej rodziny senatorskiej w XV- XVIII wieku. Studium genealogiczno- majątkowe*, Warszawa 2014.
- Odyniec W., *Czapski Tomasz*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1: A-F, Gdańsk 1992, s. 259.
- Perlakowski A., *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695-1738*, Kraków 2013.
- Podnieszńska K., *Biblioteki i egzlibrisy bibliotek zakonnych oraz znaki nieherbowe bibliotek prywatnych drugiej połowy wieku XVIII i początku wieku XIX*, [w:] *Ekzlibris polski. Między herbem a obrazem*, red. M. Czubińska, K. Podnieszńska, Kraków 2016, s. 35-46.

- Podnieśńska K., *Eklibris dawny. Eklibrisy i biblioteki rodowe oraz prywatne*, [w:] *Eklibris polski. Między herbem a obrazem*, red. M. Czubińska, K. Podnieśńska, Kraków 2016, s. 13-34.
- Popiołek B., Kicińska U., *Panie Zamoyskie. Anna Franciszka z Gnińskich, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich – okrucy biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 65, 2017, z. 1, s.
- Rogulski J., *Treści propagandowe herbu złożonego księcia Szymona Samuela Sanguszki z 1626 roku*, [w:] *Insignia et splendor. Heraldyka w służbie rodów szlacheckich i instytucji Kościoła*, red. W. Drelicharz, Kraków 2011, s. 9-84.
- Ryszkiewicz A., *Polski eklibris czasów oświecenia*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 38 (1976) nr 4, s. 299-307.
- Schwarz F., *Matthäus Deisch*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Bd. 23 (1924), s. 54-62.
- Stróżyk P., *O potrzebie i możliwościach badań nad herbami złożonymi. Uwagi na przykładzie ikonograficznych źródeł heraldycznych z Wielkopolski*, [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2004, s. 201-225.
- Tazbir J., *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa 1999.
- Tomaszewski M., *Awanturnik i koneser sztuki. Tomasz Czapskiego żywot i sprawy*, Toruń 2023.
- Tomaszewski M., *Die Bücher-, Münzen-, Skulpturen- und Gemäldesammlungen von Tomasz Czapski (1711- 1784)*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien”, Bd 9 (2018), s. 151-163.
- Tomaszewski M., *Dziennik Tomasz Czapskiego jako źródło do dziejów podróży edukacyjnych w XVIII wieku*, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołędź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 3, Warszawa 1906.
- Urzednicy Prus Królewskich XV- XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, Wrocław 1990.
- Wagner A., *Eklibris Ludwika Barona Schimmelpfenniga w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętniki Biblioteki Kórnickiej”, t. 26 (2003), s. 205-219.
- Widacka H., *Grafika portretowa Mateusza Deischa*, „Rocznik Gdański”, t. 48 (1988) z. 2, s. 7-59.
- Woźniak M.F., *Złotnictwo sakralne Prus Królewskich. Studium typologiczno- morfologiczne*, T. 2: *Ilustracje*, Toruń 2012.
- Żernicki-Szeliga E., *Die polnischen Stammwappen. Ihre Geschichte und ihre Sagen*, Hamburg 1904.
- Żychliński T., *Złota Księga Szlachty Polskiej*, t. 11, Poznań 1889.
- Katalog online PAN Biblioteki Gdańskiej*, <http://153.19.88.188:8080/search/query?theme=BGPAN>
- Teki Dworzaczka*, Biblioteka Kórnicka PAN, http://teki.bkpan.poznan.pl/index_regesty.html
- Szczypior J., *Deisch Matthaeus, rytownik*, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DEISCH_-MATTHAEUS,_rytownik

MIKOŁAJ TOMASZEWSKI

TOMASZ CZAPSKI'S HERALDIC BOOKPLATE BY MATTHAEUS DEISCH
IN THE CONTEXT OF THE GENEALOGY AND HERALDRY
OF THE CZAPSKI FAMILY WITH THE LELIWA COAT OF ARMS

Abstract. This article is devoted to the heraldic bookplate of Tomasz Czapski (1711-1784), made by the renowned Gdańsk engraver Matthaeus Deisch (1724-1789) in about 1770. On the basis of an analysis of the charges included in the coat-of-arms, it discusses the genealogy of the bookplate owner, who originates from the Bąkowo line of the Czapski family. It was discovered that the bookplate commissioner – either intentionally or due to his lack of knowledge – decided to select charges for the particular fields of the escutcheon that were inconsistent with the accepted customs. He possibly greatly valued his kinship with families originating from Royal Prussia and the family's political connections with King Stanisław Leszczyński. This, however, caused considerable problems in referring the bookplate to Czapski's genealogy. Without a doubt, his bookplate constitutes not only a precious object providing food for thought for art historians, but it can also be helpful in research into the position of eminent families of Royal Prussia and the development of the splendour of magnate families of the First Polish Republic.

Keywords: Tomasz Czapski, Mathaeus Deisch, the Czapski family with the Leliwa coat-of-arms, heraldry, genealogy, bookplate, Royal Prussia

MIKOŁAJ TOMASZEWSKI

DAS WAPPENEXLIBRIS VON TOMASZ CZAPSKI, GESCHAFFEN VON
MATTHAEUS DEISCH, IM GENEALOGISCH-HERALDISCHEN KONTEXT
DER FAMILIE CZAPSKI MIT DEM WAPPEN LELIWA

Zusammenfassung: Der Artikel befasst sich mit dem heraldischen Exlibris von Tomasz Czapski (1711-1784), das um 1770 vom angesehenen Danziger Kupferstecher Matthaeus Deisch (1724-1789) angefertigt wurde. Basierend auf der Analyse der Symbole im zusammengesetzten Wappen wird die Genealogie des Besitzers des Exlibris dargestellt, der aus der Bąków-Linie der Familie Czapski stammt. Es wurde festgestellt, dass der Auftraggeber des Exlibris – entweder bewusst oder aus Unwissenheit – eine Auswahl an Wappensymbolen traf, die nicht den herkömmlichen Gepflogenheiten entsprach. Vermutlich maß er der Verwandtschaft mit den Adelsgeschlechtern des Königlichen Preußens sowie den politischen Verbindungen seiner Familie zu König Stanisław Leszczyński eine besondere Bedeutung bei. Dies führte jedoch zu erheblichen Problemen bei der späteren Zuordnung des Exlibris zu Czapskis Genealogie. Sein Exlibris ist zweifellos ein wertvolles Studienobjekt, nicht nur für Kunsthistoriker, sondern kann auch für die Erforschung der gesellschaftlichen Stellung bedeutender Familien des Königlichen Preußens und der Entstehung des Glanzes der Magnatenhäuser der Ersten Polnischen Republik verwendet werden.

Stichworte: Tomasz Czapski, Matthaeus Deisch, Familie Czapski mit dem Wappen Leliwa, Heraldik, Genealogie, Exlibris, Königliches Preußen